

PRZEGLĄD ARCHIWALNY

INSTYTUTU PAMIĘCI
NARODOWEJ

TOM 13

WARSZAWA 2020

Maryna Palijenko

ORCID: 0000-0002-9098-1142
(Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki)

Ihor Sribniak

ORCID: 0000-0001-9750-4958
(Uniwersytet Kijowski im. Borysa Hrinchenki)

ŻYCIE CODZIENNE INTERNOWANYCH ŻOŁNIERZY ARMII URL W KALISZU W LATACH 1921–1924 (WEDŁUG MATERIAŁÓW Z ARCHIWÓW POLSKICH I UKRAIŃSKICH)*

Poruszony w niniejszym artykule problem do dziś nie został dostatecznie zbadany, chociaż zagadnienie to było już przedmiotem rozważań w publikacjach wielu naukowców. Pierwszy, który zajął się badaniem specyfiki funkcjonowania obozu w Kaliszu, był polski historyk Aleksander Kolańczuk. Bazował on jednak tylko w bardzo wąskim zakresie na materiałach archiwalnych¹. Kilka lat później pojawiła się cała seria prac monograficznych, a ich autorzy wprowadzili do obiegu naukowego znaczną liczbę źródeł archiwalnych². W toku prac analizowany był również wyjątkowy proces

* Artykuł został przygotowany przy wsparciu Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, który w 2014 r. zainicjował coroczną Nagrodę im. Iwana Wyhowskiego (pod patronatem honorowym prezydenta RP), przyznawaną przez Kapitułę składającą się z przedstawicieli 25 uczelni wyższych oraz instytucji archiwalno-bibliotecznych Polski.

¹ A. Kolańczuk, *Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920–1939*, Kalisz–Przemyśl–Lwów 1995.

² Zob.: Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*, Toruń 1997; I. Sribniak, *Obezbrojona, ale neskorena: Internowana Armija UNR u taborach Poltschi*

wydawania obozowych czasopism w Kaliszu. Materiały tych pism wciąż pozostają ważnym źródłem do zrekonstruowania warunków życia i działalności internowanych ukraińskich żołnierzy w obozach w Polsce³.

Obieg dokumentów ukraińskich organizacji i oddziałów wojskowych, które znalazły się w kaliskim obozie i ukraińskiej Stanicy, został odtworzony w pracy Maryny Palijenko. Badaczka dokonała także analizy treści zgromadzonych tam wówczas dokumentów, a także ustaliła miejsca ich przechowywania⁴. Kolejne artykuły były poświęcone działalności szkół wojskowych w kaliskim obozie⁵ oraz ukazaniu różnych aspektów życia i działalności żołnierzy dywizji – 2. Wołyńskiej i 3. Żelaznej Strzeleckiej Armii URL⁶.

Ocena sytuacji i warunków panujących w obozie w Kaliszu wymaga szerszego wykorzystania dokumentów zgromadzonych w zasobach Centralnego Archiwum Państwowego Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy w Kijowie, Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie (Rembertowie).

Wprowadzenie

Internowanie żołnierzy Armii URL w Polsce zostało poprzedzone ważnym wydarzeniem w dziejach stosunków polsko-ukraińskich, a mianowicie podpisaniem 21 kwietnia 1920 r. między państwowej umowy warszawskiej, która uczyniła Ukrainę i Polskę sojusznikami w walce z bolszewicką Rosją. Szczególne znaczenie miało podpisanie przez obie strony tajnej konwencji wojskowej. Zgodnie z nią państwo polskie zobowiązało się umożliwić formowanie oddziałów ukraińskich na swoim terytorium, a także zaopa-

j Rumunii (1921–1924 rr.), Kyjiw–Filadelfia 1997; M. Pawlenko, *Ukrajński wijskowopoloneni j internowani u taborach Polščy, Czechosłowaczyny ta Rumunii: stawлення władzy i umowy perebuwannya (1919–1924 rr.)*, Kyjiw 1999; O. Kolanczuk, *Ukrajńska wijskowa emihracija u Polščy 1920–1939 rr.*, Lwiv 2000.

³ E. Wiszka, *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939*, Toruń 2001.

⁴ M. Palijenko, *Archivni centry ukrajnińskoj emihraciji (stworennia, funkcionuwannia, dola dokumentalnych kolekcij)*, Kyjiw 2008, s. 102.

⁵ I. Sribniak, *Z istoriji dijalnosti wijskowo-oswitnych zakladiw internowaniji u Polščy Armiji UNR u 1921 r.: Junačka szkoła pryskorenoho wypusku dla pidhotowky starszyn wijskowoho času w tabori Kalisz*, „Wisnyk Czernihiwśkoho nacionalnoho pedahohicznoho uniwersytetu” (serija: „Istoryczni nauky”) 2015, wyp. 134, nr 11, s. 105–108; *idem*, *Taborowe powsiadkennia kursantiw ta starszyn Spilnoj junačkoj szkoły Armiji UNR w Kaliszi (Polščy) u perszij połowyni 1922 r.* [w:] *Problemy wyuczennia istoriji Ukrajnińskoj rewoluciji 1917–1921 rokiw*, Kyjiw 2016, s. 338–364; *idem*, „Poczuttia wełykoho obowiazku, pokladenomu na Heneralnyj sztab Bat’kiwszczynoju...”: *zasnuwannia ta dijalnist’ Akademicznych kursiw sztabnych starszyn u tabori Kalisz (Polščy) u 1921–1924 rr.* [w:] *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i terażniejszość. Zbiór prac naukowych dedykowanych profesorowi Emilianowi Wiszce (1940–2014)*, t. 1, red. I. Sribniak, Toruń–Kijów 2017, s. 24–32.

⁶ *Idem*, *Chronika žyttia internowanych wojakiw-ukrajinciw u tabori Kalisz (1922 r.)*, „Sumśka starowyna” 2017, nr LI, s. 25–34; *idem*, *Tabir internowanych Wijsk UNR u Kaliszi, Polščy (persza połowyna 1921 r.): moralnyj stan starszynstwa ta zachody z joho normalizaciji*, „Eminak: naukowyj szczo-kwartalnyk” 2018, nr 1, t. 2, s. 42–49; *idem*, *Perebuwannia internowanych wojakiw-ukrajinciw u tabori Kalisz, 1923 r. (za materialamy czasopysu „Ukrajnińskij Surmacz”)* [w:] *Istoryczni dżerela w ukrajnińskomu informacijnomu i oswitnomu prostori: weryfikacija ta interpretacija*, Winnycia 2018, s. 159–174; *idem*, *Kalisz – centr hromadśko-politycznoho žyttia ukrajnińskich kombatantiw u Polščy (persza połowyna 1920-ch rr.): za materialami nowych rozszukiw u polśkich ta ukrajnińskich archiwoschowyszczach* [w:] *Ukraina i Polščy: szlachamy miżderżawnych wzajemyn. Zbirnyk naukowych prac z nahody 100-riczczia wstanowlennia polśko-ukrajnińskich dyplomatycznych widnosyn*, Kyjiw 2019, s. 108–126 i in.

trzyć je w broń oraz wyposażać w odpowiedni sprzęt wojskowy trzy dywizje Armii URL. W ramach realizacji sojuszniczych zobowiązań wobec URL Polsce udało się przeprowadzić zakrojoną na szeroką skalę ofensywę, która doprowadziła do zdobycia (wspólnie z jednostkami Armii URL) 7 maja 1920 r. Kijowa.

Sukcesy wojskowe miały jednak nietrwały charakter. W wyniku przełamania frontu przez 1. Armię Konną Siemiona Budionnego polskie i ukraińskie wojska były zmuszone prowadzić ciężkie walki defensywne, cofając się pod naciskiem Armii Czerwonej. Dzięki wyczerpaniu wszystkich swoich sił Polska zdołała zadać wojskom bolszewickim dotkliwy cios, stwarzając tym samym sprzyjające warunki dla ogólnego zwycięstwa nad czerwoną Moskwą. Mimo zmiany sytuacji strategicznej na swoją korzyść, Polska nie miała już dostatecznych rezerw do prowadzenia dalszych aktywnych działań wojennych przeciw bolszewikom. Konsekwentnie realizowała jednak swoje sojusznicze zobowiązania, udzielając wszelkiej możliwej pomocy w zakresie zaopatrzenia Armii URL.

Podpisanie 12 października 1920 r. rozejmu w Rydze i rozpoczęcie rozmów pokojowych między Polską a Rosją Sowiecką spowodowało, że Armia URL była zdana sama na siebie w walce ze znacznie przeważającymi siłami Armii Czerwonej. Pozytcje zajmowane przez oddziały ukraińskie były niekorzystne pod względem strategicznym, a brak amunicji dodatkowo komplikował możliwość stawiania oporu wojskom sowieckim. Dnia 21 listopada 1921 r. Armia URL, tocząc nieustanne walki, została zmuszona do odwrotu za Zbrucz.

W zaistniałej sytuacji rząd Polski znów przyszedł sojusznikowi z pomocą, przyjmując na swoje terytorium żołnierzy Armii URL, funkcjonariuszy państwowych instytucji Dyrektoriatu oraz dużą liczbę uchodźców. Było to podyktowane zarówno wolą dochowania wierności „duchowi i literze” umowy warszawskiej z 1920 r., jak i poczuciem śmiertelnego zagrożenia, jakie stanowiło dla Rzeczypospolitej bezpośrednie sąsiedztwo bolszewickiej Rosji. Już sam fakt przebywania na terytorium Polski Armii URL i Rządu URL na Emigracji (Ośrodek Państwowy URL) na czele z Symonem Petlurą świadczył o niedokończonej walce zbrojnej Ukraińców o swoją wolność i niepodległość, a ich konsekwentne antybolszewickie nastawienie *a priori* było zgodne z polską racją stanu. W razie kolejnego zaostrzenia stosunków polsko-bolszewickich Armia URL mogła stać się fundamentem zbrojnej walki z czerwoną Moskwą na prawobrzeżnej Ukrainie.

Po przekroczeniu granicy Rzeczypospolitej sprzęt wojskowy i uzbrojenie ukraińskich oddziałów – zgodnie z ustaleniami – zostały przekazane stronie polskiej, a żołnierze – na mocy prawa międzynarodowego – internowani. Status prawny internowanych wojsk ukraińskich określała instrukcja Ministerstwa Spraw Wojskowych Polski z 2 grudnia 1920 r. Zgodnie z nią Armia URL była traktowana jako wojsko sojusznicze. Jej rozlokowanie w obozach miało być konsultowane z Główną Komendą Wojsk URL – najwyższym organem wojskowym Armii URL. Wspomniana instrukcja zobowiązywała polską administrację do zapewnienia odpowiednich warunków pobytowych dla przebywających w obozach żołnierzy: prowiantu i opieki medycznej, budowy odpowiedniej liczby baraków itd.⁷ Miejscem internowania było sześć obozów specjalnych usytuowanych w Aleksandrowie Kujawskim, Piotrkowie Trybunalskim, Pikulicach, Łańcucie, Wadowicach i Kaliszu. Przebywało w nich (według danych na dzień 20 stycznia 1921 r.) 17 464 osób⁸.

⁷ CDAWOU, f. 1075, op. 2, spr. 28, ark. 159.

⁸ *Ukraińska rewolucja. Dokumenty 1919–1921*, red. T. Hunczak, Ńiu-Jork 1984, s. 421, 427.

Początki internowania

W kaliskim obozie (nr 10) internowani żołnierze wojsk URL pojawili się już w grudniu 1920 r. Stan liczebny internowanych w Kaliszu na dzień 20 stycznia 1921 r. wynosił 3900 oficerów i kozaków, ale dywizje były niepełne. Sztab dywizji oczekiwał na przetransportowanie do obozu reszty żołnierzy jednostek, które nadal pozostawały w Wadowicach i Aleksandrowie. Ich łączna liczba wynosiła ok. 1300 osób. W założeniach obóz w Kaliszu mógł pomieścić 4500 internowanych⁹.

Teren obozu był otoczony ogrodzeniem z drutu i drewnianym płotem. Internowani mieszkali w drewnianych barakach i spali na piętrowych pryczach. Baraki miały oświetlenie elektryczne i wentylację. Warunki życia ukraińskich żołnierzy – w porównaniu z innymi obozami – były w Kaliszu najlepsze. Obóz miał także łaźnię, pompę wodną z wieżą ciśnień, elektrownię, kuchnię, teatr i inne udogodnienia¹⁰. Część sali teatralnej była wydzielona na potrzeby zebrań oficerów i odprawiania nabożeństw.

Staraniem ukraińskich władz wojskowych i polskiej administracji obozu zorganizowano dostęp do opieki medycznej, którą kozakom i oficerom zapewniał szpital obozowy

Obóz internowanych żołnierzy Armii URL w Kaliszu (widok ogólny), 1922 r. Ukraińska Stanica w Kaliszu (Polska): kolekcja zdjęć Rity Deszko (USA), Biblioteka Ukraińska im. Symona Petlury w Paryżu, 29.1.P-1

(Wojskowyj zapasowyj szpital nr 1). Przeznaczony był on dla 400 pacjentów, którymi opiekował się odpowiednio przeszkolony personel medyczny. W placówce działała też polska przychodnia lekarska, w której wszystkich internowanych zaszczepiono przeciw cholerze i durowi brzuszemu¹¹.

Dość wysoki poziom opieki medycznej dla internowanych żołnierzy ukraińskich odnotowano w dokumencie zatytułowanym „Materiały na rozkaz Pana Głównego Atamana dotyczące przeglądu obozów”, sporządzonym przez szefa działu sanitarnego Ministerstwa Spraw Wojskowych rządu URL dr. Wasyla Sowaczewa dla Symona Petlury. W dokumencie tym m.in. stwierdzono, że „chorzy kliniczni są leczeni w Wojskowym Szpitalu Rezerwowym nr 1”, w którym pomimo braku „mienia i odpowiednich pomiesz-

⁹ *Ibidem*, s. 427.

¹⁰ ZNiO, Dział Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1, Raport z podróży służbowej [przedstawiciela] Ministerstwa Prasy i Propagandy O. Kowalewskoho do Częstochowy i Kalisza, skierowany do ministra prasy i propagandy rządu URL, 21 I 1921 r.

¹¹ ZNiO, Dział Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

czeń wszystko jest rozplanowane i wykorzystywane w największym stopniu; [...] chorzy mają dobrą opiekę i wyżywienie, a personel pracuje z pełnym zaangażowaniem”. Zauważono także, że osiągnięcia te były możliwe dzięki doświadczeniu i „zamiłowaniu do wykonywanej pracy naczelnego lekarza szpitala doktora medycyny Leontiewa”¹².

Kolejnym ważnym kryterium jakości życia internowanych był poziom zaopatrzenia ich w żywność. Od samego początku istnienia obozu wszystkie surowe produkty dostarczano bezpośrednio do obozowej kuchni, gdzie potrawy były przyrządzane przez ukraińskich kucharzy. Nieznany autor „Raportu”, który jadł cztery razy w Kaliszu obozowy obiad, podał, że składał się on z talerza „zupy fasolowej z ziemniakami, mięsem, burakami i świeżą kapustą”, przy czym „jedna porcja zawierała około dwóch talerzy zupy”.

**Internowani żołnierze przed jednym z budynków koszar, Kalisz, 1924 r.
Ukraińska Stanica w Kaliszu (Polska): kolekcja zdjęć Rity Deszko (USA),
Biblioteka Ukraińska im. Symona Petlury w Paryżu, 29.1.P-6**

Drugim daniem na obiad było „pół fun[ta] [200 gramów – przyp. autorów] smażonego mięsa w sosie mącznym, ze stopionym boczkiem”; pewnego razu otrzymał on dodatek do mięsa – pokrojone kawałki ciasta polane tłuszczem. W cytowanym dokumencie wspomniano także o śniadaniach i kolacjach: „rano i wieczorem jest wydawana kawa i ok. 1 fun[ta] [440–450 gramów – przyp. autorów] marmolady na 4 osoby. Dzienna racja chleba wynosi 1 fun[t]”¹³.

Mimo wszystko ogólne warunki życia internowanych w Kaliszu, szczególnie zimą 1920/1921 r., były dość trudne. Polskie władze nie zawsze dostarczały prowiant w ilościach zgodnych z ustalonymi normami. We wspomnieniach jednego z internowanych można znaleźć taki zapis: „Głód ścisła żołądek. Może nie prawdziwy głód, ale chroniczne niedożywienie. Niedojadanie, które czujecie z każdym dniem mocniej i mocniej. Ogarnia was apatia, tracicie siły, robicie się obojętnymi i tylko jedna myśl siedzi

¹² CAW, Sprzymierzona Armia Ukraińska, sygn. I.380.1.50.

¹³ ZNiO, Dział Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.

w waszej głowie – myśl o najedzeniu się. Widok kawałka chleba powoduje ślinotok. Jesteście pewni, że możecie zjeść wszystko [...]”¹⁴.

Normalizacja życia internowanych w obozie

Przez pewną zwłokę w wypłacie zapomóg pieniężnych, do której doszło na wiosnę 1921 r., nastrój internowanych pogarszał się z każdym dniem. Żołnierze tracili zaufanie do dowództwa, ponieważ nie otrzymali żadnej pomocy od rządu, a tylko obietnice. Często ograniczano również dostęp do węgla do ogrzewania baraków, a także do książek, czasopism, podręczników, papieru do pisania i przyborów naukowych. Wieczorami niemający zajęcia żołnierze siadali do gry w lotto lub karty „na pieniądze”. Niektórzy, szukając tymczasowej rozrywki, po wygranej urządzali libacje alkoholowe¹⁵.

O tych problemach możemy przeczytać w jednym z rozkazów dowództwa 3. Żelaznej Dywizji z 22 kwietnia 1921 r., podpisanym przez gen. Ołeksandra Udowyczenkę. Stwierdził on m.in. szerzenie się „kłótni, pijaństwa, intryg, które w większości przypadków kończą się rękoczynami i obrażeniami fizycznymi. Stało się to wśród oficerów zwyczajnym zjawiskiem, na które poturbowani oficerowie nawet nie reagują, nie uważając za obrazę dostania ciosu w twarz”¹⁶. W celu uzdrowienia sytuacji gen. Udowyczenko uciekł się do zastosowania środków nadzwyczajnych. Na jego rozkaz dla oficerów wprowadzono pojedynki¹⁷.

Wszystko to tworzyło sprzyjające podłoże dla szerzenia się propagandy bolszewickiej w obozie. Znacznie wzrosła też liczba dezertersów. Tylko w ciągu jednego tygodnia (3–10 lipca 1921 r.) dywizja straciła ponad 50 żołnierzy, którzy samowolnie opuścili obóz¹⁸. Nasilenie się poczucia rezygnacji wśród żołnierzy przebywających w obozach wymagało natychmiastowej reakcji najwyższych wojskowych i politycznych władz URL. W tym celu w połowie kwietnia 1921 r. obóz odwiedził S. Petlura, natomiast 15 maja – J. Piłsudski. Podczas wizyt obaj przywódcy dokonali przeglądu ustawionego z tej okazji w szyku wojska, po czym odbyła się uroczysta defilada. Goście wizytowali także niektóre baraki, zwiedzili studio artystyczne i teatr obozowy, byli też w cerkwi¹⁹.

W tym czasie obóz stał się niemal wzorowy pod względem sanitarnym. Żołnierze mieli materace i koce, dwie pary bielizny i regularnie brali kąpiel. Według wspomnianego już doktora medycyny Sowaczewa „[...] sprząta się wszędzie w obozie. Koszary [...] charakteryzują się schludnością wynikającą z ciągłej i systematycznej dbałości o czystość”. Obóz był „doskonale wyposażony, jeśli chodzi o obozową pralnię i [środki do] dezynfekcji”²⁰.

¹⁴ Dimycz, *W sumerkach žyttia*, „Zaporożec: literaturno-naukowy tyżnewyk Wijśka Zaporozkocho” 1921, cz. 3, s. 8.

¹⁵ *Ibidem*, s. 12, 14–15.

¹⁶ CDAWOU, f. 1075, op. 2, spr. 476, ark. 158. Pełny tekst rozkazu w: I. Sribniak, *Obezzbrojena, ale neskorena: Internowana Armija UNR...*, s. 114.

¹⁷ Autorzy artykułu jednak nie znaleźli żadnych dokumentów, które potwierdzałyby, że dochodziło do pojedynków między oficerami. W związku z tym z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że w obozie pojedynków nie było, a sam rozkaz miał jedynie psychologicznie oddziaływać na niezdyscyplinowanych oficerów.

¹⁸ CDAWOU, f. 1075, op. 2, spr. 474, ark. 39–39v.

¹⁹ CDAWOU, f. 1075, op. 2, spr. 479, ark. 1v, 35.

²⁰ CAW, Sprzymierzona Armia Ukraińska, sygn. I.380.1.50.

**Oddziały ukraińskie w Kaliszu, b.d. Ukraińska Stanica w Kaliszu (Polska):
kolekcja zdjęć Rity Deszko (USA), Biblioteka Ukraińska im. Symona Petlury
w Paryżu, 29.1.P-2**

Szkolenie i edukacja

Widoczna poprawa warunków bytowych osób internowanych oraz jakości żywienia, która nastąpiła wraz z nastaniem cieplej pory roku, umożliwiła rozpoczęcie szkoleń wojskowych oficerów i aktywizację pracy kulturalno-oświatowej w kaliskim obozie. Szczególnie ważna w 1921 r. była pierwsza kwestia. Zachowanie kwater i administracji było o tyle istotne, że armia miała stać się opoką dla przyszłej działalności niepodległościowej na terytorium Ukrainy. W związku z tym obecność w szeregach Armii URL dostatecznej liczby dobrze wykształconych i świadomych swojej tożsamości narodowej oficerów miało pierwszorzędne znaczenie. Konieczność realizacji tego celu wynikała z potrzeby natychmiastowej modernizacji i rozbudowy armii, a trzeba zaznaczyć, że w ciągu ostatnich dwóch lat ukraińscy oficerowie nie mieli możliwości pogłębiania swojej fachowej wiedzy. Armia odczuwała ogromne braki, jeśli chodzi o profesjonalnych sztabowców. Kaliski obóz, który miał odpowiednią infrastrukturę, niezbędne do tego pomieszczenia i doświadczonych oficerów wyższej rangi – stał się bazą dla szkolenia wojska²¹.

Na jesieni 1921 r. w obozie rozpoczęły swoją działalność skrócone (później akademickie) kursy oficerów sztabowych, które prowadzone były aż do momentu całkowitej likwidacji obozów internowania w 1924 r. Wykładowcy sumiennie wykonali swoje nieproste i ważne zadanie w zakresie przygotowania profesjonalnej kadry dla Sztabu Generalnego Armii URL. Zdobyta na kursach wiedza dała niektórym oficerom możliwość kontynuowania nauki w polskich szkołach wojskowych. Większość absolwentów zajęła odpowiednie dla ich kwalifikacji stanowiska w sztabach pododdziałów i oddziałów

²¹ I. Sribniak, *Obezbrojona, ale neskorena: Internowana Armija UNR...*, s. 49–60.

internowanej Armii URL²². Warto od razu zaznaczyć, że dzięki ukończonym w obozach studiom ok. 40 ukraińskich oficerów zostało przyjętych do Wojska Polskiego jako oficerowie kontraktowi, a kilku z nich (Pawło Szandruk, Arkadij Walijski, Petro Samutin, Wołodymyr Malec, Mykola Palijenko, Petro Diaczenko, Wasyl Tatarski) ukończyło Wyższą Szkołę Wojenną²³.

Jeszcze jedną szkołą wyższą przy Armii URL była Wspólna (Państwowa) Szkoła Kadetów, która przygotowywała młodych oficerów wszystkich rodzajów broni. Musiała ona dwa razy zmieniać swoją lokalizację, przenosząc się z obozu do obozu. Jej siedziba mieściła się bowiem w Łańcucie, Wadowicach, a pod koniec istnienia szkoły – w Kaliszu. Należy podkreślić, że nie przerwała ona ani na jeden dzień swej pracy na rzecz tak potrzebnego wychowania młodych oficerów. Pomimo wszystkich trudności obozowego życia, problemów finansowych, braku zasobów i pomieszczeń potrzebnych do normalnego funkcjonowania placówki, profesjonalne szkolenie wojskowe kadetów, podobnie jak praca nad ugruntowaniem ich narodowej świadomości, było cały czas kontynuowane²⁴.

Szkołę ukończyły trzy roczniki kursantów i w ten sposób wniosła ona ogromny wkład w podniesienie poziomu wiedzy wojskowej oraz kształtowanie morale internowanego wojska ukraińskiego. Dała też świadectwo, że nawet w najtrudniejszych warunkach ukraińscy żołnierze byli gotowi walczyć o ideały narodowej państwowości nie tylko z bronią w rękę, lecz także poprzez edukację i samodoskonalenie. Dzięki działalności Szkoły Kadetów szeregi korpusu oficerskiego Armii URL zasilili dobrze wykształceni absolwenci²⁵.

Nie mniejsze znaczenie dla podniesienia zdolności bojowych internowanych w Kaliszu oddziałów Armii URL miało kształcenie ogólne żołnierzy, a w szczególności zwalczanie analfabetyzmu i półanalfabetyzmu wśród kozactwa. Dzięki rzetelnej pracy oficerów, którzy zostali skierowani do pracy edukacyjnej w szkołach początkowych, do końca 1921 r. stało się możliwe całkowite zlikwidowanie analfabetyzmu wśród kozaków. Wszyscy niepiśmienni otrzymali także elementarną wiedzę z matematyki, co dawało im możliwość kontynuowania nauki, a z czasem pozwoliło na zdobycie jednego lub kilku wybranych zawodów, a to z kolei bardzo poprawiło ich perspektywy życiowe po zlikwidowaniu obozów²⁶.

Bardzo ważne było podejmowanie działalności wydawniczej w obozie. Dlatego w ramach dywizyjnych oddziałów kulturalno-oświatowych istniały sekcje wydawnicze, których zadaniem było wydawanie czasopism, wydawnictw nieperiodycznych oraz innych produktów poligraficznych. W ten sposób, według stanu na sierpień 1921 r., ukazało się wiele literackich, wojskowych, dywizyjnych gazet i czasopism (większość wydawano nieregularnie). Należy tu wymienić czasopisma literackie „Za Ukrainu”, „Kozacza Dumka”, „Dżereło”, „Za Drotom”, gazety dywizyjne, np. „Zaliznyj Strilec”,

²² CDAWOU, f. 1078, op. 4, spr. 9, ark. 541.

²³ Więcej na ten temat zob. A. Rukkas, *Ukraiński starszyni u polskiej Wyszczyj wijkowej szkoli*, „Wisnyk Prykarpatskoho uniwersytetu” (serija: „Istorija”) 2013, wyp. 23–24, s. 97–107.

²⁴ CDAWOU, f. 1429, op. 2, spr. 32, ark. 105.

²⁵ I. Sribniak, *Taborowe powiaskdennia kursantiw ta starszyn Spilnoji junačkoji szkoły Armiji UNR...*, s. 338–364.

²⁶ *Idem, Obezzbrojena, ale neskorena: Internowana Armija UNR...*, s. 60–71.

Grupa internowanych ukraińskich oficerów Szkoły Kadetów wraz z komendantem obozu w Wadowicach ppłk. Mieczysławem Polkowskim (siedzi w środku) podczas jego pobytu w Kaliszu. Ukraińska Stanica w Kaliszu (Polska): kolekcja zdjęć Rity Deszko (USA), Biblioteka Ukraińska im. Symona Petlury w Paryżu, 29.1.P-10

czy pisma satyryczne „Sycz” i „Oko”²⁷. Większa część z nich była powielana na hektografie²⁸ i mogły one zawierać odręczne dodatki i rysunki, co pozytywnie wpływało na ich jakość. Później w Kaliszu publikowano także czasopisma: „Nasza Zoria”, „Literaturno-Wijskowyj Wisnyk”, „Ukrajinskyj Inwalid”, „Wesełka”, ogólnoobozowy „Ukrajinskyj Surmacz”, pismo teoretyczne „Tabor” i inne²⁹.

W całej różnorodności prasy obozowej na szczególną uwagę zasługują wydawnictwa satyryczno-humorystyczne, które były przygotowywane w kilku egzemplarzach, ręcznie, bez ograniczeń cenzury, a swoje powstanie zawdzięczały pracy kilku entuzjastów. Pokazując różne strony życia obozowego, nieobojętni mieszkańcy obozów pragnęli podnieść na

²⁷ CAW, Sprzymierzona Armia Ukraińska, sygn. I.380.1.60, Schemat statystyczny pracy kulturalnej i edukacyjnej w obozach [Armii URL], sierpień 1921 r.

²⁸ Hektograf – rodzaj powielacza tekstów i rysunków, gdzie jako forma do wykonywania odbitek używana jest specjalna woskowana kalka z przeniesionym na nią (przez docisk) oryginałem. Wszelkie odbitki są wykonane tuszem hektograficznym. Zob. *Encyklopedia powszechna*, Warszawa 1984, s. 181.

²⁹ E. Wiszka, *Prasa emigracji ukraińskiej...*, s. 121, 168, 181, 218, 231, 234.

duchu wszystkich internowanych. Uważali, że najlepszą bronią w walce z przeciwnościami losu jest śmiech. Niestety, ze względu na brak różnego rodzaju środków niezbędnych do prowadzenia działalności wydawniczej, polegającej głównie na drukowaniu prasy, już w 1921 r. zaprzestano publikowania większości czasopism obozowych.

W pokonywaniu trudności życia obozowego

Wiosną 1922 r. polskie władze kontynuowały politykę zatrudniania internowanych do prac rolnych w prywatnych gospodarstwach oraz do prac pomocniczych w polskich jednostkach wojskowych i instytucjach publicznych. Z mieszkańców obozów tworzone oddziały robocze (zespoły), które zazwyczaj zachowywały swoją organizację wojskową. Dowództwo Armii URL robiło wszystko, by te zespoły oraz ci członkowie oddziałów,

**Ukraińscy żołnierze przed budynkiem warsztatów, Kalisz, 1924–1925.
Ukraińska Stanica w Kaliszu (Polska): kolekcja zdjęć Rity Deszko (USA),
Biblioteka Ukraińska im. Symona Petlury w Paryżu, 29.1.P-37**

którzy pozostawali w obozie, mieli ze sobą stały kontakt. Tymczasowe zatrudnienie żołnierzy wiosną i latem 1922 r. znacznie polepszyło ich sytuację materialną. Żołnierze kupili sobie odpowiednie ubranie i buty, zaczęli lepiej się odżywiać, a nawet zgromadzili niewielkie oszczędności. Z nadejściem jesieni zapotrzebowanie na pracowników stopniowo się jednak zmniejszało. W związku z tym osoby przebywające w obozie znowu znalazły się w trudnej sytuacji, gdyż administracja obozowa ograniczyła liczbę pakietów żywnościowych i wielkość zaopatrzenia materiałowego internowanej Armii URL.

Jednocześnie stwarzano żołnierzom pewne możliwości zarabiania pieniędzy. Staraniem władz polskich uruchomiono warsztaty krawieckie, rymarskie i szewskie, wyposażone w niezbędne urządzenia (14 maszyn krawieckich, 2 szewskie i 1 rymarska). W tych niewielkich zakładach realizowano zamówienia polskiej intendencji obozowej, przy

czym 50 proc. dochodów przekazywano inwestorowi (Ministerstwu Spraw Wewnętrznych RP), a reszta była przeznaczana na wynagrodzenia dla pracowników warsztatów. Planowano, że po zwróceniu wszystkich pieniędzy zainwestowanych w wyposażenie warsztatów, zostaną one podporządkowane dowództwu wojsk URL³⁰.

Prawdziwą próbą dla kozaków i oficerów z kaliskiego obozu było ogłoszenie przez bolszewików dwóch amnestii – w kwietniu i październiku 1922 r. Specjalni przedstawiciele Moskwy, którzy przyjechali do Kalisza, zaproponowali internowanym, by ci uznali władzę sowiecką i wrócili na Ukrainę. Rezultaty ogłoszonej amnestii w Kaliszu były jednak niewielkie – powrócić na Ukrainę postanowiły tylko 93 osoby z Kaliskiej Grupy Obozów Internowanych. Jeszcze przed ogłoszeniem zasad amnestii internowani sporządzili „Apel protestacyjny żołnierzy ukraińskich w związku z wizytą w obozie delegacji sowieckiej”, w którym stwierdzono: „My, internowani w obozie ukraińscy żołnierze, przez cztery lata walczyliśmy z bronią w rękę, a teraz, rozbrojeni, prowadzimy z władzą sowiecką walkę moralną [...]. Zgodziliśmy się pójść do niewoli, za kraty, by nie być wolnymi pod władzą sowiecką w drogiej nam ojczyźnie. Dlatego już samo pojawienie się wśród nas przedstawicieli bolszewickich, a tym bardziej ich hańbiąca propozycja powrotu do ojczyzny, stanowi olbrzymią obrazę naszej godności narodowej [...]”³¹.

Ogłoszeniu drugiej amnestii towarzyszyły jeszcze bardziej uwłaczające, obrażające godność internowanych okoliczności: kozacy i oficerowie byli zmuszeni pojedynczo wchodzić do osobnego pokoju i osobiście wyrazić swój stosunek do powrotu na sowiecką Ukrainę. Mimo tych dogodnych dla bolszewików warunków wyniki ich działań ostatecznie okazały się niezadowolające. Podczas pracy komisji repatriacyjnej chętnych do wyjazdu na Ukrainę było niewiele. Na listy repatriacyjne wpisały się 232 osoby, a po zakończeniu pracy komisji jeszcze 146 internowanych³². Jednak w 1923 r. do domu wróciło blisko tysiąc żołnierzy³³.

Chociaż ogłoszone amnestie nie wywarły istotnego wpływu na morale internowanych, to spowodowały wzrost – szczególnie na wiosnę 1922 r. – dezercji wśród żołnierzy Armii URL. W wyniku tego w marcu i kwietniu tylko w 2. i 3. dywizji (Kalisz) liczba dezertów wyniosła 216 osób. Ogólna liczba ułokowanych w Kaliszu (według stanu na 15 maja 1922 r. – 4185 osób) zmniejszyła się do 1 sierpnia tego roku o 433 osoby i wyniosła 3752 osoby, w tym 1466 oficerów, 1917 kozaków oraz 369 kobiet i dzieci³⁴. Jednak mimo wyjazdu części mieszkańców obozu, dywizje Wołyńska i Żelazna Armii URL nadal utrzymywały kwatery, kadre i strukturę organizacyjną typową dla regularnych jednostek wojskowych.

Na podstawie analizy poszczególnych okresów życia obozowego części żołnierzy można stwierdzić, że mimo wielu starań dowództwa, grupy internowanych i organizatorów pracy kulturalno-oświatowej w dywizjach do tego czasu armia nie pozbyła się pewnego „balastu”, do którego powstania przyczyniły się trudne warunki bytowe internowanych w obozie. Potwierdzeniem tego jest m.in. Rozkaz cz. 44 wydany 18 marca 1923 r. przez generała inspektora Armii URL. Stwierdzono w nim fakt szerzenia się w obozach takich negatywnych zjawisk, jak: „hazardowa gra w karty, w trakcie której

³⁰ CDAWOU, f. 2439, op. 1, spr. 34, ark. 225.

³¹ „Ukrajński Surmacz”, 28 V 1922, cz. 9, s. 1.

³² CDAWOU, f. 1075, op. 2, spr. 824, ark. 166–168.

³³ Zob. Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski...*, s. 131.

³⁴ CDAWOU, f. 1075, op. 2, spr. 838, ark. 332.

przegrywane są nie tylko duże pieniądze, ale też cenne rzeczy osobiste i należące do Skarbu”. W rozkazie tym wspomniano również o istnieniu w obozach grup „kupujących” i „zaopatrujących”: „[...] pierwsi nabywają u internowanych rzeczy i paliwo za pół ceny, a drudzy zaopatrują kantyny w niezbędne produkty powyżej cen rynkowych”³⁵.

Wspomniane fakty niewątpliwie były znane polskim władzom, które ciągle usiłowały zmniejszać swoje wydatki na utrzymanie internowanych żołnierzy ukraińskich. Co więcej, w związku ze stabilizacją sytuacji politycznej w Europie Środkowej Warszawa coraz częściej szukała odpowiedzi na pytanie o ekonomiczny sens utrzymywania obozów. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, któremu podporządkowane były omawiane ośrodki, pod koniec 1922 r. postanowiło zamknąć dwa obozy – w Kaliszu i Szczypiornie. Warto przy tym zaznaczyć, że proces likwidacji obozów internowanych wojsk URL był rozciągnięty w czasie, by umożliwić żołnierzom przygotowanie się do życia poza wojskiem. Jednocześnie polskie władze gotowe były uwzględnić potrzeby tych ukraińskich żołnierzy, którzy nie mieli możliwości samodzielnego zarabiania na swoje utrzymanie. W tym celu mieszkańcy obozu – na mocy rozkazu generała inspektora wojsk URL Udowyczenki z 22 lutego 1923 r. – zostali podzieleni na trzy kategorie (grupy)³⁶.

Do pierwszej z nich należeli wszyscy ci, którzy nie mogli sami pracować: inwalidzi, chorzy przebywający w szpitalach (zwłaszcza na gruźlicę), ludzie starsi (powyżej 60. roku życia, zarówno wojskowi, jak i cywilni), a także kobiety i dzieci. Do tej kategorii zaliczano oficerów i kozaków z kwater, grup, dywizji i brygad Armii URL. Władze polskie zobowiązały się do dalszego całkowitego utrzymywania tej kategorii internowanych. Ogólna liczba żołnierzy z dwóch obozów, którzy kwalifikowali się do I grupy, wynosiła 3116.

Do drugiej kategorii należeli wszyscy ci, którzy pracowali w obozowych piekarniach, kuchniach, elektrowniach, założonych przez Polaków warsztatach itd. Oprócz nich zaliczono do niej także pracowników organizacji kulturalno-oświatowych: instruktorów kursów, nauczycieli szkół, aktorów teatrów obozowych i robotników prywatnych warsztatów. Ta kategoria internowanych, w ramach dodatkowego wsparcia, była wyposażana przez polskie władze we wszystkie niezbędne do pracy narzędzia i pomieszczenia. Ponadto członkowie tej grupy mogli liczyć na niewielką zapomogę pieniężną, ale żywić się musieli już samodzielnie. Do tej kategorii zostało zaliczonych 1313 osób.

Trzecia grupa to wszyscy ci, którzy mogli samodzielnie utrzymać siebie i swoje rodziny, czyli internowani, którzy mieli stałą pracę w polskich instytucjach, studiowali na wyższych uczelniach, a także ci, którzy z własnej chęci pracowali poza obozem w prywatnych gospodarstwach. Wszyscy oni otrzymali specjalne „karty azylu” (pozwolenie na pobyt czasowy) z prawem swobodnego przemieszczania się na terytorium Polski (z wyjątkiem Galicji, Wołynia, powiatów przygranicznych, Warszawy i Łodzi). Ponadto należący do tej kategorii internowani albo sami pracowali, albo zakładali zespoły przemysłowo-produkcyjne, którym polskie władze gotowe były udzielić niezbędnej pomocy na początku działalności, w tym wielu ulg. Do tej grupy należało 308 osób³⁷.

Przedstawione zestawienie liczebności wymienionych trzech kategorii internowanych pozwala stwierdzić, że w tym czasie nie chodziło o likwidację obozów. Być może planowano zebranie wszystkich grup internowanych w jednym miejscu. Przed

³⁵ CDAWOU, f. 1078, op. 2, spr. 316, ark. 75v.

³⁶ CDAWOU, f. 1078, op. 2, spr. 158, ark. 367, 371, 483.

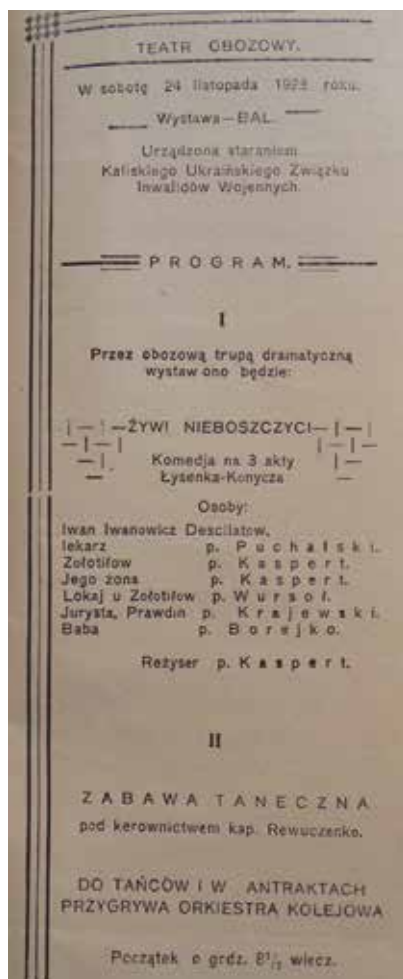
³⁷ *Ibidem*, ark. 367; CDAWOU, f. 4, op. 1, spr. 613, ark. 16.

zwolnieniem z obozu i wyjściem do cywila to właśnie polskie władze zachęcały wszystkich zdolnych do pracy do podjęcia jej w Rzeczypospolitej lub poza jej granicami. Swoją drogą dowództwo grupy robiło wszystko, by internowani adaptowali się do nowych warunków i integrowali ze społeczeństwem, a także tworzyło warunki do zdobycia przez nich nowych umiejętności zawodowych, co pozwoliłoby im w przyszłości utrzymać siebie i swoje rodziny na emigracji. Jednocześnie szczególną uwagę zwracano na zaspokojenie potrzeb kulturalnych i oświatowych internowanych, gdyż tylko dzięki temu można było przeciwdziałać ich demoralizacji w obozach.

Pomoc charytatywna dla mieszkańców obozu

Na początku 1923 r. praca szkół, kursów i kół obozowych została usystematyzowana i prowadzona planowo dzięki różnorodnej i hojnej pomocy płynącej od organizacji charytatywnych, przede wszystkim – YMCA³⁸ i BCR³⁹. Jeśli ta ostatnia większą uwagę skupiała na „materialnej stronie sprawy, pomagając przeważnie kobietom i dzieciom poprzez wydawanie śniadań, niektórych produktów, ubrań [...] i zupełnie nie zajmowała się pracą kulturalną”, to YMCA, „nie rezygnując z pomocy materialnej, szczególnie na rzecz chorych, większą uwagę zwracała na możliwość świadczenia pomocy materialnej i dlatego praca kulturalno-oświatowa zajęła w jej działalności pomocowej podstawowe miejsce”⁴⁰.

YMCA zaopiekowała się prawie wszystkimi ośrodkami kulturalno-oświatowymi (szkołami, teatrami, bibliotekami, czytelniami), działającymi w obozach faktycznie pod jej szyldem. Do maja 1923 r. „ani muzyczne, ani chóralne, ani dramatyczne towarzystwo, ani żadna inna instytucja

Program teatru obozowego w Kaliszu: komedia Lysanka-Konycza w reżyserii Kasperta pt. „Żywi nieboszczyci”, 24 XI 1923 r. CDAWOU, 4007.1.17

³⁸ Young Men's Christian Association (YMCA) – Związek Chrześcijańskiej Młodzieży Męskiej, charytatywna organizacja amerykańska, która zapewniała pomoc humanitarną w różnych krajach europejskich.

³⁹ British Committee for Refugees (BCR) – Brytyjski Komitet dla Uchodźców, organizacja charytatywna, która zapewniała pomoc humanitarną w różnych krajach europejskich.

⁴⁰ Sz.L., *Blahodijni czużozemni organizaciji ta szkilno-proswitnia dijajnist' w taborach internowanych Ukrajinciw w Polscei*, „Ukrajński Surmacz”, 6 V 1922, cz. 51–52, s. 7.

kulturalna w obozach praktycznie nie pozostawała bez pomocy YMCA”. Co więcej, wszystkie „naprawdę istniały i pozostawały tętniącymi życiem organizacjami”. Wielką w tym zasługą samych mieszkańców obozu, ponieważ YMCA „pomagała, rozwijała, inwestowała znaczne środki tylko w taką sprawę i tylko wtedy, gdy jej przedstawiciele niejedną raz naocznie przekonali się, że sprawa jest naprawdę poważna, ma profesjonalny charakter i perspektywę rozwoju”⁴¹.

Obozowa YMCA zrobiła szczególnie dużo dla zintensyfikowania działalności gimnazjum w Kaliszu oraz dla optymalizacji pracy kursów agronomicznych, elektrotechnicznych, językowych, księgowych czy wykładów pszczelarskich. Pomoc ta była okazywana m.in. poprzez zaopatrzenie w zeszyty, przybory szkolne, podręczniki, zapomogi dla kadry nauczycielskiej, a także należyte wyposażenie pomieszczeń, w których odbywały się zajęcia. Ważne było również to, że „pomoc świadczona była systemowo, często na znaczną skalę, jeśli chodzi o książki i sprzęt”, co w warunkach „nędzy obozowej” miało olbrzymie znaczenie, gdyż gwarantowało „pewność w zakresie możliwości wykonywania pracy i szerzenia edukacji”⁴².

Wspomniana pomoc nie była jedynym (choć bardzo ważnym) źródłem darowizn przeznaczonych na potrzeby kulturalne i bytowe mieszkańców obozu. Takie instytucje jak Ukraiński Komitet Centralny, Towarzystwo Pomocy Uchodźcom z Ukrainy, Ukraińska Akademicka Społeczność w Podebradach, Towarzystwo Studentów w Brnie (Czechosłowacja), Ukraińska Kapela Narodowa O. Koszyca, a także poszczególne osoby przekazywały pokaźne sumy, dzięki którym ośrodki kulturalno-oświatowe kontynuowały swoją działalność. Znaczną aktywnością wykazała się wówczas obozowa „spółka” inwalidów wojskowych, która pomagała m.in. w zakupie leków. Wsparcie nadchodziło również od miejscowych ośrodków Ukraińskiego Czerwonego Krzyża i Związku Ukrainek, które opiekowały się chorymi, kobietami i dziećmi. Wreszcie swój wkład na rzecz wsparcia przebywających w obozach miały także założone przez samych internowanych spółdzielnie, przedsiębiorstwa i sklepy, które część swoich zysków przeznaczały na cele kulturalno-oświatowe.

Ze względu na niezadowalającą sytuację materialną żołnierzy wyższe dowództwo Armii URL usiłowało stworzyć w obozach warunki do zatrudnienia najbardziej potrzebujących internowanych i dbało o wsparcie już funkcjonujących przedsiębiorstw. W tym celu 30 czerwca 1923 r. S. Petlura przekazał generalnemu inspektorowi gen. O. Zahrodskiemu wysłane przez kierownika Ukraińskiego Chóru Narodowego w Ameryce Pawłowskiego 3 564 810 marek polskich, które zostały proporcjonalnie rozdzielone między instytucje i organizacje obozowe. W ten sposób mniej więcej jednakowe kwoty otrzymały: Komitet Chorych na Gruźlicę w Obozach, ośrodek siatkarski w obozie w Kaliszu, warsztat cisielsko-kowalski w Skalmierzycach, warsztat szewsko-krawiecki w obozie w Szczypiornie, pracownia kobieca zajmująca się szyciem haftowanych koszul (wyszywanek)⁴³.

Dzięki tej pomocy humanitarnej ukraińscy żołnierze mogli dostosować się do nowych warunków życia, a po likwidacji obozu (z dniem 1 sierpnia 1924 r.) znaczna

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ „Ukrajnśkyj Surmacz”, 29 IX 1923, cz. 59–60, s. 15.

ich część osiedliła się w Polsce, inni wyjechali na studia do Czechosłowacji lub do pracy we Francji. Część terytorium byłego obozu została oddana do użytku dawnym oficerom Armii URL (o statusie uchodźców politycznych), dla których powstała tu Ukraińska Stanica⁴⁴.

Podsumowanie

Przez cały okres internowania większość żołnierzy ukraińskich pozostała wierna swojej przysiędze oraz rządowi URL i wytrwale znosiła trudy życia obozowego. Pobyt w obozach był najbardziej uciążliwy w okresie zimowym, m.in. ze względu na niedobory węgla do ogrzewania baraków, ograniczone racje żywnościowe, ale także przez poczucie braku nadziei wywołane kilkuletnim już zamieszkiwaniem w warunkach obozowych.

W tej sytuacji nadzwyczaj ważnym zadaniem było danie przebywającym w obozie choć odrobiny pocieszenia i wniesienie w ich życie optymizmu oraz energii. W tym celu regularnie organizowano obchody świąt narodowych, dywizyjnych i pułkowych, różnego rodzaju imprezy czy komersze szkół oficerskich i podoficerskich. Przygotowania i współudział we wszystkich tych uroczystościach pozwalały choć na krótki czas odwrócić uwagę osób internowanych od trudnej obozowej codzienności, a także budować choć namiastkę życia narodowego na obczyźnie, co z kolei wpływało na wzmocnienie ich siły duchowej. Dowództwo wojsk URL w Kaliszu zdawało sobie sprawę z wagi i znaczenia zaspokojenia potrzeb kulturalno-artystycznych rodaków, stąd zawsze udzielało im wszelkiej możliwej moralnej i materialnej pomocy w realizacji tych zadań. Wielkie znaczenie miały wizyty obozu przez S. Petlurę i J. Piłsudskiego, gdyż ich przyjazdy napełniały dusze internowanych nadzieją na lepsze jutro.

Równie ważne było podtrzymywanie świadomości narodowej żołnierzy oraz utrwalanie ich wierności idei wyzwolenia Ukrainy. Jednym z najbardziej skutecznych sposobów wzmacniania morale była prasa obozowa, tym bardziej że internowani – ze zrozumiałych przyczyn – z uwagą śledzili rozwój sytuacji międzynarodowej w Europie.

Mimo zbliżającego się terminu likwidacji obozów w Kaliszu nieustannie pielęgnowano wartości narodowe i kulturalne, działały koła historyczno-literackie oraz organizacje i zespoły artystyczne. W obozie kontynuowały swoją pracę instytucje oświatowe, m.in. dzięki pomocy materialnej płynącej od zagranicznych organizacji charytatywnych i Ukraińców z ziem galicyjskich, a także środkom finansowym pochodzącym z zysków obozowych przedsiębiorstw komercyjnych itd.

Wspomniana pomoc humanitarna pozwoliła m.in. zwalczyć analfabetyzm wśród kozactwa. Oficerowie Armii URL zdobywali profesjonalne wykształcenie wojskowe, w obozach działała Wspólna Szkoła Junacka, którą ukończyły trzy roczniki, a starsi stopniem oficerowie mieli możliwość doskonalić umiejętności i poszerzać wiedzę na kursach akademickich Kwatery Generalnej Armii URL. Wszyscy internowani zdołali przystosować się do obecnej rzeczywistości, niektórzy zdobyli nowe zawody i mogli podjąć pracę. Bez względu na różne drogi życiowe, które internowanym i ich rodzinom zesłał los, większość z nich dochowała wierności swojemu narodowemu sztandarowi

⁴⁴ Zob. E. Wiszka, *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*, Toruń 2004.

i Rządowi URL na Emigracji, dołączając do walki wyzwolenczej przeciw sowieckiemu i nazistowskiemu totalitaryzmowi podczas II wojny światowej.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Centralne Archiwum Wojskowe

Sprzymierzona Armia Ukraińska: I.380.1.50; I.380.1.60.

Centralne Archiwum Państwowe Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy

f. 4, op. 1, spr. 613; f. 1075, op. 2, spr. 28; f. 1075, op. 2, spr. 474; f. 1075, op. 2, spr. 476; f. 1075, op. 2, spr. 479; f. 1075, op. 2, spr. 824; f. 1075, op. 2, spr. 838; f. 1078, op. 4, spr. 9; f. 1078, op. 2, spr. 158; f. 1078, op. 2, spr. 316; f. 1429, op. 2, spr. 32; f. 2439, op. 1, spr. 34; 3525.1.4; 4007.1.17.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu

Dział Rękopisów: 22/53/1.

Źródła publikowane

Ukraińska rewolucja. Dokumenty 1919–1921, red. T. Hunczak, Nowy Jork 1984.

Wspomnienia

Dimycz, *W sumerkach zytia*, „Zaporożec: literaturno-naukowy tyżniewyk Wijska Zaporożkoho” 1921, cz. 3.

Prasa

„Ukrajński Surmacz”, 28 V 1922, cz. 9.

„Ukrajński Surmacz”, 29 IX 1923, cz. 59–60.

Sz.I., *Błahodijni czużozemni organizaciji ta szkilno-proswitnia dijalnist' w taborach internowanych Ukrajinciw w Polsce*, „Ukrajński Surmacz”, 6 V 1922, cz. 51–52.

Opracowania

Encyklopedia powszechna, Warszawa 1984.

Karpus Z., *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*, Toruń 1997.

Kolanczuk O., *Ukraińska wijskowa emihracija u Polsce 1920–1939 rr.*, Lwów 2000.

Kolańczuk A., *Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920–1939*, Kalisz–Przemysł–Lwów 1995.

Palijenko M., *Archiwni centry ukrajinskoji emihraciji (stworennia, funkcionuwannia, dola dokumentalnych kolekcij)*, Kyjiw 2008.

Pawlenko M., *Ukrajński wijskowopoloneni j internowani u taborach Polsce, Czechosłowaczyny ta Rumuniji: stawлення władzy i umowy перебуwannia (1919–1924 rr.)*, Kyjiw 1999.

Rukkas A., *Ukrajński starszyni u polskij Wyszczijszij wijskowej szkoli*, „Wisnyk Prykarpatśkoho uniwersytetu” (serija: „Istorija”) 2013, wyp. 23–24.

Sribniak I., *„Poczuttia welykoho obowiazku, pokladenomu na Heneralnyj sztab Bat'kiwszczynoju...”: zasnuwannia ta dijalnist' Akademicznych kursiw sztabnych starszyn u tabori Kalisz (Polszcza) u 1921–1924 rr.* [w:] *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina*

w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Zbiór prac naukowych dedykowanych profesorowi Emilianowi Wiszce (1940–2014), t. 1, red. I. Sribniak, Toruń–Kijów 2017.

Sribniak I., *Chronika żyttia internowanych wojakiw-ukrajinciw u tabori Kalisz (1922 r.)*, „Sumśka starowyna” 2017, nr LI.

Sribniak I., *Kalisz – centr hromadśko-politycznoho żyttia ukrajinśkich kombatantiw u Polsce (persza połowyna 1920-ch rr.): za materialami nowych rozszukiw u polśkich ta ukrajinśkich archiwoschowyszczach* [w:] *Ukrajina i Polska: szlachamy miźderżawnych wzajemyn. Zbirnyk naukowych prac z nahody 100-riczczia wstanowlennia polśko-ukrajinśkich dyplomatyčných widnosyn*, Kyjiw 2019.

Sribniak I., *Obezzbrojena, ale neskorena: Internowana Armija UNR u taborach Polsce j Rumuniji (1921–1924 rr.)*, Kyjiw–Filadelfija 1997.

Sribniak I., *Perebuwannia internowanych wojakiw-ukrajinciw u tabori Kalisz, 1923 r. (za materialamy czasopysu „Ukrajinśkyj Surmacz”)* [w:] *Istoryczni dżerela w ukrajinśkomu informacijnomu i oswitniomu prostori: weryfikacija ta interpretacija*, Winnycia 2018.

Sribniak I., *Tabir internowanych Wijśk UNR u Kaliszi, Polska (persza połowyna 1921 r.): moralnyj stan starszynstwa ta zachody z joho normalizacji*, „Eminak: naukowyj szczo-kwartalnyk” 2018, nr 1, t. 2.

Sribniak I., *Taborowe powsiakdennia kursantiw ta starszyn Spilnoji junaćkoji szkoły Armiji UNR w Kaliszi (Polszcza) u perszij połowyni 1922 r.* [w:] *Problemy wywczennia istoriji Ukrajinśkoji rewoluciji 1917–1921 rokiw*, Kyjiw 2016.

Sribniak I., *Z istoriji dijalnosti wijskowo-oswitnich zakładiw internowanoji w Polsce Armiji UNR u 1921 r.: Junaćka szkoła pryskorenoho wypusku dla pidhotowky starszyn wijskowoho času w tabori Kalisz*, „Wisnyk Czernihiwśkoho nacionalnoho pedahohicznoho uniwersytetu” (serija: „Istoryczni nauky”) 2015, wyp. 134, nr 11.

Wiszka E., *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*, Toruń 2004.

Wiszka E., *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939*, Toruń 2001.

STRESZCZENIE

W artykule omówiono okoliczności i warunki pobytu internowanych ukraińskich żołnierzy w obozie w Kaliszu w latach 1921–1924. Dzięki szerokiej kwerendzie ustalono, że w początkowym okresie internowani zmagali się z poważnymi trudnościami bytowymi, które były spowodowane brakiem środków materialnych. Mimo tego żołnierze starali się prowadzić działalność kulturalną i edukacyjną, w tym organizowali wiele grup oświatowych, zarówno o specjalizacji wojskowej, jak i o charakterze ogólnokształcącym.

Ważną częścią obozowego życia codziennego była działalność zespołów kulturalnych i artystycznych, których występy sprzyjały duchowemu jednoczeniu się ukraińskich żołnierzy. Funkcjonowanie placówek oświatowych i kulturalnych było możliwe dzięki pomocy, która płynęła od międzynarodowych organizacji charytatywnych, oraz datkom od ukraińskich darczyńców. Dzięki temu wsparciu internowani potrafili również zaadaptować się do nowych warunków życia na obczyźnie, a niektórym – po nauce nowego – zawodu udało się nawet znaleźć pracę w Polsce. Przez cały okres istnienia obóz w Kaliszu odgrywał także dla internowanych ukraińskich żołnierzy rolę ośrodka wojskowej organizacji, w którym pielęgnowano tradycje Armii URL.

Słowa kluczowe: internowani ukraińscy żołnierze, obóz, Armia URL, Kalisz, Polska.

SUMMARY

This article discusses the circumstances and conditions of the stay of interned Ukrainian soldiers in the camp in Kalisz from 1921–1924. Thanks to an extensive search, it was established that in the initial period the internees struggled with serious difficulties in subsistence, caused by a lack of material resources. Despite this, the soldiers tried to promote cultural and educational activities, including the organisation of many didactic groups, both with a military specialisation and also a general educational nature.

An important part of everyday life in the camp was the activity of cultural and artistic groups, whose performances contributed to the spiritual unity of the Ukrainian soldiers. The functioning of educational and cultural arms was possible thanks to the aid that came from international charitable organisations as well as donations from Ukrainian benefactors. Thanks to this humanitarian support, the internees were also able to adapt to new living conditions in exile, and some of them, after learning a new occupation, even managed to find work in Poland. Throughout its existence, the Kalisz camp also played the role of a centre of military organisation for the interned Ukrainian soldiers, where the traditions of the UNR Army were nurtured.

Keywords: interned Ukrainian soldiers, camp, UNR Army, Kalisz, Poland.